

HORVÁTH ANDOR

A SWANN ÚJ FORDÍTÁSA ELÉ

Száz évvel ezelőtt, 1913 novemberében jelent meg Marcel Proust *À la recherche du temps perdu* című regényciklusának első kötete, a *Du côté de chez Swann*. Miután a kéziratot több kiadó visszautasította, a Grasset gondozásában a szerző adta ki saját költségén. Néhány kedvező kritikát leszámítva – szerzőik az író baráti köréhez tartoztak – a könyv nem aratott különösebb sikert. A második kötet viszont (*À l'ombre des jeunes filles en fleurs / Bimbózó lányok árnyékában*) elnyerte a Goncourt-díjat (1919). Két további kötet még az író életében megjelent, de az utolsó három az író halála (1922) után látott napvilágot.

Gyergyai Albert a harmincas években fogott hozzá Proust regényének fordításához. A Swann 1936-ban jelent meg, a kritika elismeréssel fogadta. Gyergyai a ciklus következő két kötetét is lefordította, a többiekét azonban már nem. Így történt, hogy a 20. század egyik meghatározó prózaműve évtizedeken át nem volt teljes egészében olvasható magyarul. A kilencvenes években a hátralevő kötetek fordítására Jancsó Júlia vállalkozott, azok rendre meg is jelentek az Atlantisz Kiadó jóvoltából.

Évek óta terveztem, hogy újralfordítom a Swannt. Alább e munka néhány tapasztalatát osztom meg az olvasóval, majd egy terjedelmes részlet olvasható az új fordításból.

Miért nehéz Proustot fordítani?

■ A kérdésre mindjárt kéznél van a válasz: azért, mert ugyanúgy, mint mások is a 20. századelő nagy íróművészei közül (például Joyce vagy Thomas Mann), ő is új prózapoétikát teremt. Hosszú, összetett mondatait két okból különösen nehéz fordítani. Két okot mondok, bár azok szorosan összefüggenek. Az egyik: meg kell őrizni a mondat lejtését, ritmusát – végső soron az olvashatóságát. Lehet egy terjedelmes mondat nehezebb-

...a regény inkább szól arról, hogy az idő „elveszett”, mint arról, hogy „eltűnt”.

A gyermekkor ideje „elvész”, mert az idő új rétegei rakódnak rá...

ben követhető – az eredetiben is –, de emiatt nem válhat sem dőcögőssé, sem zavarossá. Előfordulhat, hogy kétszer kell elolvasni, de akkor már simán, gördülékenyen kell szólnia az értelemhez. Itt azonban szükséges egy kiegészítő megjegyzést tennem. Az „összetettség” – ha az író oldaláról nézzük – az elbeszélői technika kihívása: próbára tétele annak, mit bír meg egy mondat, meddig lehet feszíteni a teherbírást. A szándékoltan, tudatosan vállalt összetettség az eredeti szöveg olvasója számára is kihívás. Olyan játékba invitálja, amely arról szól, hogy a részletezés, a kifejtés, a gondolatfűzés, az eszme-társítás ekként gyakorolt módja az eddiginél tágabbra méretezi az írói kifejezésnek az „így is lehet” és a „csak így lehet” közötti terét.

Nevezzük az előbbit az egyszerűség kedvéért mennyiségi oknak. Hozzáadódik azonban a második: legyen a neve szerkezeti. Egy mondat „előállítás” nem merül ki abban, hogy szavak bizonyos mennyiségét kezelni kell, össze kell őket illeszteni, el kell őket egyengetni egy felületen, melynek neve: mondat. Ezek a szavak ugyanis rész- vagy tagmondatokat alkotnak, azok között többféle nyelvtani viszony létesül, e viszonyokat pedig lehetőleg változatlanul meg kell őrizni, működésbe kell hozni. Ami fölöttébb nehéz, már csak azért is, mert saját szelleme és szabályai folytán a két nyelv teljesen eltérően teremti meg és alkalmazza a különféle vonzatok kifejezésével, a tagmondatok alá- és fölérendelésével, de még a szórenddel összefüggő lehetőségeket is.

Nézzünk máris egy példát annak illusztrálására, hogy a két fordítás meglehetősen hasonló módon birkózik meg e nehézségekkel, különbségük főképpen a szavak megválasztásából adódik. Mindjárt az első sorok után olvasható az alábbi mondat (előbb Gyergyai fordítása, majd a sajátom):

„Gondolkodtam, hány óra lehet; hallottam a vonatok füttyét, amely, közelebb vagy messzebb, mint madáréneke az erdőben, fölmérte a távolságokat, mintegy leírta előttem a kihalt táj kiterjedését, ahol a magányos utas siet a közeli állomás felé; s az a kis ösvény, amelyet követ, most mélyen belevésődik az emlékezetébe, annak az izgalomnak a révén, amelyet az új helyek, a szokatlan cselekedetek keltének benne, egy iménti beszélgetés, a búcsú egy idegen lámpa alatt s a visszatérés közeli édessége – mindaz, ami követi az éjszaka csendjében.”¹

„Találgattam, hány óra lehet, vonatfüttyöt hallottam, amely, aszerint, hogy milyen messziről jött, mint erdőben a madárdal, távolságot jelzett, leírta előttem a néptelen mező kiterjedését, ahol a közeli vasútállomás felé igyekvő utazónak ez a gyalogút, amelyen halad, emlékezetébe vésődik majd az izgatottságtól, amit az új helyszín, a szokatlan cselekedetek, az imént véget ért beszélgetés, az idegen lámpa fényénél lezajlott búcsú idéztek elő, mert mindezek elkísérik az éjszaka csendjében, no meg a mielőbbi visszatérés szelíd öröme.”

Mondatok sokaságát idézhetném, amelyek ily módon, nagyobbrészt hasonlóan csengenek a két fordításban. Ha van köztük érzékelhető – olykor a fentiniél nagyobb fokú – különbség, az főként abból adódik, hogy jómagam elődömnél inkább törekedtem a szöveghűségre. Nem ritkák azonban az olyan esetek sem, amikor a két változat jobban eltér egymástól. Ezek legtöbbször a fentebb másodikként említett (szerkezeti) tényezővel függnek össze. Két példát idézek (a francia eredetit Gyergyai fordítása követi az oldalszám megjelölésével, majd saját változatom):

„Il n'était pas comme tant de gens qui, par paresse ou sentiment résigné de l'obligation que crée la grandeur sociale de rester attaché à un certain rivage, s'abstiennent des plaisirs que la réalité leur présente en dehors de la position mondaine où ils vivent cantonnés jusqu'à leur mort, se contentent de finir par appeler plaisirs, faute de mieux, une fois qu'ils sont parvenus à s'y habituer, les divertissements médiocres ou les supportables ennuis qu'elle renferme.”

„Nem olyan volt, mint annyian mások, akik akár lustaságból, akár annak a kötelezettségnek mindenbe beletörődő érzéséből, amely a magasabb rangúakat egy bizo-

nyos területre korlátozza, lemondanak a külvilág kínálta élvezetekről, mindenről, ami kívül esik halálukig elhatárolt nagyvilági helyzetükön, s beérik azzal, hogy a végén, mikor már sikerült megszokniuk, jobb híján csak azokat a közepes szórakozásokat s tűrhető unalmakat hívják élvezetnek, aminőket a maguk zárt köreiből találhatnak.” (GyA, 192.)²

„Nem olyan volt, mint annyi sokan, akik akár restség, akár az előkelő társadalmi helyzetből eredő kötelesség rezignált érzése folytán kitaranak egyazon parton, elhárítják maguktól a valóság felkínálta élvezeteket, ha azok kívül esnek nagyvilági pozíciójuk körén, inkább oda bezárva élnek haláluk napjáig, s végül jobb híján, miután már sikerült megszokniuk őket, az ott kínálkozó közepszerű szórakozást vagy elvi-selhető unalmat nevezik élvezetnek.” (HA)

Érdeemes megfigyelni, hogy a főmondatot követő „akik” után hogyan épül bele a szerkezetbe a két fő ige („s’abstiennent”: „lemondanak/elhárítják maguktól”, „se contentent”: „beérik/jobb híján”), s érkezik el a végső csattanóhoz. Álljunk meg egyetlen részletnél. Az eredetiben olvasható tagmondat – „où ils vivent cantonnés jusqu’à leur mort” – magában véve csöppet sem nehéz, a többiek között azonban nem könnyű jól elhelyezni. Gyergyainál így hangzik: „ami kívül esik halálukig elhatárolt nagyvilági helyzetükön”. Ezzel nem az a gond, hogy kimaradt az ige („ils vivent”), hanem az, hogy a folytatás félresiklik („beérik azzal, hogy a végén, mikor már [...] jobb híján csak azokat a [...] hívják élvezetnek, aminőket [...]”): a „csak” fölösleges és megtévesztő, mivel az állítás hangsúlya épp azon van, hogy „azt hívják élvezetnek” ami valójában nem az, de nem „a végén”, hanem „végül”, tehát „előbb-utóbb”.

A következő passzusban a nagypolgári Verdurinnéről van szó, aki azt állítja magáról: a zenehallgatás olykor annyira megrázza, hogy a szó szoros értelmében belebetegszik:

„Peut-être aussi, à force de dire qu’elle était malade, y avait-il des moments où elle ne se rappelait plus que c’était un mensonge et prenait une âme de malade. Or ceux-ci, fatigués d’être toujours obligés de faire dépendre de leur sagesse la rareté de leurs accès, aiment se laisser aller à croire qu’ils pourront faire impunément tout ce qui leur plait et leur fait mal d’habitude, à condition de se remettre en les mains d’un être puissant qui, sans qu’ils aient aucune peine à prendre, d’un mot ou d’une pilule, les remettra sur pied.”

„Amellett tán már annyiszor ismételtette, hogy beteg lesz a muzsikától, hogy bizonyos pillanatokban nem tudhatta, hazudik-e vagy nem, és így biztonság kedvéért egy beteg lelkét vette magára. Viszont ezek a betegek kénytelenek maguk vigyázni a rohamaikra, s ha egyszer belemennek abba, hogy a saját óvatosságukkal mérsékeljék rohamaik sűrűségét, szívesen hiszik, hogy büntetlenül tehetik azt, ami tetszik nekik, s ami rendesen bajjal jár – de csak azzal a feltétellel, hogy valami hatalmas lény kezébe adhassák magukat, aki nem kíván majd tőlük semmi újabb megerőltetést, s egy szóval vagy egy pilulával megint egészségessé varázsolja őket.” (GyA, 239.)

„Bár az is lehet: miután annyiszor mondta, hogy belebetegszik, olykor már maga sem emlékezett arra, hogy ez hazugság, és egy beteg lelke költözött belé. A betegek pedig, mivel belefáradnak abba, hogy rohamaik gyakoriságát kötelesek állandóan jó magaviseletüktől függővé tenni, szívesen elhítetik magukkal, hogy büntetlenül tehetik azt, ami kedvükre van, de amitől rendszerint rosszul lesznek, ha rábízhatják magukat valakire, akinek hatalmában áll – anélkül hogy ők a kisujjukat mozdítanák – egyetlen szóval vagy pasztillával lábra állítani őket.” (HA)

A Gyergyai-változat gyenge pontja: „kénytelenek maguk vigyázni”. E „csúszás” mögött nem nehéz felismerni a bonyolult francia szerkezet („fatigués d’être toujours obligés de faire dépendre”) csapdáját: öt ige halmozódik itt egymásra („belefáradnak... kötelesek... függővé tenni”).

Arra nézve, hogy miként lehet hasonló nehézségekkel sikeresen megbirkózni, szinte csak közhelyekben lehet válaszolni: addig kell a mondatot forgatni, alakítani, amíg ki nem jön a jó – a lehető legjobb – megoldás. Mind a magyar széppróza, mind a magyar fordításirodalom oly módon tágitotta és „művelte meg” az elmúlt évtizedekben a mondat terét, hogy ennek a nyelvi-stiláris gazdagodásnak a sodrásával kell tudnia a fordítónak vitetni magát.

Határok között, határok mentén

■ Még a mondat előtt a fordító szavakkal találkozik. A szavak azok az egyszerű nyelvi elemek, melyeknek rendszerint egy másik nyelvben pontos megfelelőjük van. De a dolgot máris bonyolítja, hogy „rendszerint” van. Ez eleve két dolgot jelent. Egyrészt azt, hogy nincs minden szónak (ugyanolyan) megfelelője, másrészt azt, hogy a szavak egy részének több megfelelője van, minthogy azok eleve több dolgot jelölnek. Aki ismerős a szótárak világában, az pontosan tudja, miről beszélek: amikor egy idegen szó jelentését keressük, akkor kétféle esemény vár ránk: vagy azonnal és egyértelműen megtudjuk azt, amire kíváncsiak voltunk, vagy szembetalálkozunk a „bőség zavarával”, hogy tudniillik az a szó több mindent jelent.

A szavak fordítása (különösen irodalmi művekben): szabadság, értelem, önkény roppantul érzékeny játék. Ezért oly gyönyörűséges, ezért oly kockázatos művelet a fordítás. Mindhárom korlátot rombol és korlátot állít. E korlátok részben a két nyelv rendszerében foglaltatnak, részben a fordító érzékenysége szabályozza őket.

Amikor szabadságot mondok, arra gondolok, hogy minden fordítás: értelmezés, noha nyilvánvalóan az épp ott szereplő szó értelmezése. Az értelem szerepe pontosan az, hogy határt szabjon az értelmezés szabadságának, mozgását a legjobb választás felé terelje. Végül nyitva kell hagynunk az önkényes döntés lehetőségét is: vannak esetek, amikor a fordító önhatalmúlag úgy választ, hogy mintegy elvágja a gordiuszi csomót.

Ídézek két mondatot Descartes *Értekezéséből* (az első rész első és második bekezdésének első mondatát):

„A józan ész az a dolog, amely a legjobban oszlik meg az emberek között, mert mindenki azt hiszi, hogy annyit kapott belőle, hogy még azok sem szoktak maguknak többet kívánni, mint amennyijük van, akiket minden más dologban igen nehéz kielégíteni. [...]

Magamat illetően sohasem hittem, hogy elmém bármiben is tökéletesebb, mint a közönséges emberé; sőt sokszor kívántam, bár volna felfogásom olyan gyors, képzeletem olyan tiszta és határozott, emlékezetem olyan átfogó és olyan készséges, mint némely más emberé.”³

Két teljesen világos mondat, lefordítása nem okoz különösebb gondot, leszámítva azt, hogy mindkettőben előfordul egy fogalom, amelynek megtalálása filozófiai tájékozottságot igényel. A kötet gondozója a Mutatóban meg is indokolja, hogy az eredeti szöveg szóhasználata alapján miért éppen így vagy amúgy kell azt a fogalmat magyarra átültetni:

„ÉSZ, JÓZAN, *bon sens*: 1. szemben az ésszel (*raison*), amely az ítélőképességet jelenti, ez a *helyes* ítéletalkotás képességét jelenti (*puissance de bien juger*) s rokona a *természetes világosság* (*lumière naturelle*) kifejezésnek, amely az igazat a hamistól elkülönítő képességünket nevezi meg. [...] Latinul: *bona mens*.

ELME, *esprit*: 1. a kiterjedt szubsztancia ellentéte, szintén szubsztancia, de egy/a személyre vetített lebontásban (a *pensée* az *entendement* és a *raison* szinonímája). [...] Latinul: *ingenium*.”⁴

A filozófiai szövegre való hivatkozást itt az indokolja, hogy Proust regényében gyakoriak a lelki jelenségeket leíró, az emberi tudat működését elemző részek. A regény azonban nem filozófiai szöveg, ennél fogva a fogalmak nem ugyanúgy szerveződnek rendszerbe, mint egy bölcséleti műben. A regény első lapjain az elbeszélő az elalvást és az ébredést kísérő tudatállapot mozzanatait szólaltatja meg. Ott olvasható az alábbi passzus:

„Quelquefois, comme Ève naquit d’une côte d’Adam, une femme naissait pendant mon sommeil d’une fausse position de ma cuisse. Formée du plaisir que j’étais sur le point de goûter, je m’imaginai que c’était elle qui me l’offrait.”⁵

„Néha éppúgy, mint ahogy Éva Ádám egy bordájából született, álom közben egy nő született bennem, combom egy kényelmetlen helyzetéből. Ezt a nőt az élvezet szülte, amelyet már-már megízlelhettem, s azt képzeltem, hogy ő nyújtja nekem azt az élvezetet.” (GyA, 34–35.)

„Némelykor úgy, ahogy Éva született Ádám oldalbordájából, combom rossz pozitívumából szintén világra jött egy nő. A gyönyör alkotta meg, amely máris közel volt, ezért azt képzeltem, hogy ez a gyönyör is tőle jön.” (HA)

Vizsgálatunk tárgya itt egyetlen szó: „plaisir”. Magyar megfelelője Gyergyainál „élvezet”, nálam „gyönyör”. Jelen esetben úgy vélem, mindkét választás mellett lehet érvelni. A mondat erotikus színezete egyértelmű, ebből pedig az következik, hogy bármelyik szó használata indokolt. Munka közben arra is felfigyeltem, milyen gyakran fordul elő a „plaisir” szó a francia szövegben, s ezért milyen sokszor kell a fordítónak választania, hogy minek fordítja. Franciául ezzel a szóval válaszolnak annak, aki megköszön valamit: „szívesen” – „avec plaisir”. Ezt a szót iktatta Roland Barthes is könyve címébe, amikor az irodalom esztétikai élményének természetét kutatta: „Le plaisir du texte”, a magyar változatban: „A szöveg öröme”. Ez a Proust-mű egyik alapszava.

Vagyis a „plaisir” szó legkevesebb három magyar megfelelőjével kell számolnunk: „öröm”, „élvezet”, „gyönyör”. De miközben mindhárom jelenti, két másik francia szó is használatos az elsőre és a harmadikra („joie” – „öröm”, „volupté” – „gyönyör”). A szövegkörnyezet nagyjából eligazítja ugyan a fordítót, de hagy is neki mozgási szabadságot – különösen épp a „plaisir” szó esetében.

Nézzünk három példát. (A francia mondat után most is Gyergyai fordítása olvasható, majd a sajátom.)

A gyermekkori emlékek híres jelenete: az elbeszélőt este a szobájába küldik, emiatt elmarad a szokásos „búcsúcsók”, de ő végül eléri, hogy édesanyja egész éjszakára mellette maradjon. Ajánlja fiának, hogy töltsék az időt olvasással, és azt kérdezi tőle:

„Est-ce que tu aurais moins de plaisir si je sortais déjà les livres que ta grand’mère doit te donner pour ta fête?”⁶

„Elrontaná az örömet, ha előre kivennék egyet azokból a könyvekből, amiket nagyanytól kapsz a névnapodra?” (GyA, 68.)

„Csökkentené az örömet, ha már most elővinném azokat a könyveket, amelyeket nagymama névnap ajándéku szán neked?” (HA)

Második példánk: a féltékeny Swann meg akar bizonyosodni arról, hogy távollétében kedvese nem fogad-e más látogatót, éjszaka visszatér házához, és éppen kopogtatni készül ablakán, de még habozik, mert fél haragjától:

„Que de bonheurs possibles dont on sacrifie ainsi la réalisation à l’impatience d’un plaisir immédiat.”⁷

„Hány lehetséges boldogságot áldozunk így fel türelmetlenségből, egy-egy közvetlen élvezetért!” (GyA, 306.)

„A boldogság mennyi lehetőségének megvalósulását áldozzuk így fel türelmetlenül valamely azonnali élvezetért!” (HA)

Harmadik példánk is Swannra vonatkozik: próbálja nyugtatni magát, hogy kedvese, ha távol van tőle, talán nem is művel azért semmi rettenetesen:

„Pourquoi croire qu'elle goûterait là-bas avec Forcheville ou avec d'autres des plaisirs enivrants qu'elle n'avait pas connues auprès de lui et que seule sa jalousie forgeait de toutes pièces?”⁸

„Mért kellene azt hinnie, hogy Bayreuthban Odette-nek Forcheville-lel vagy akárki mással olyan gyönyörökben lesz része, aminőket mellette, Swann mellett nem ismerhetett, mikor mindezt egyedül a fantáziája találta ki?” (GyA, 335.)

„Ugyan miért hinnie, hogy ott részegítő gyönyörökben lesz része Forcheville vagy mások társaságában, amilyeneket vele nem élt át, holott ezek egyedül féltékenysége fabrikációi?” (HA)

A fenti idézeteket azzal az egyszerű tanulsággal zárom, hogy igen, egyazon szó így vagy úgy fordítandó, „helyi értékének” megfelelően. Az idézett példáktól eltérően olykor az is előfordul, hogy a két fordító más-más szót választ.⁹

Adódnak azután a szavakkal másféle gondok is. Gondot okozhat ugyanis maga a jelentésük. A szótár megad ugyan egy vagy több jelentést, a szó mégis választás elé állítja a fordítót: mi az adott helyen a jó megoldás? Lássunk két példát.

A Verdurin-szalonban antik bútorok találhatók, s amikor Swann megcsodálja őket, vendéglátója örömmel áradozik szépségükről:

„Mais, monsieur Swann, vous ne partirez pas sans avoir touché les petits bronzes des dossiers. Est-ce assez doux comme patine?”¹⁰

„De Swann úr, addig el ne menjen, míg meg nem tapogatja a bronzdíszeket. Micsoda szép patina, ugye?” (GyA, 240.)

A francia–magyar szótár szerint „patine”: „1. patina; *couvert de~* patinás; 2. földr sivatagi máz”. De mi is a „patina”? Az Értelmező szótárban ez áll: „1. Réz-, bronztárgyon levegő hatására keletkező zöldes, barnás réteg. 2. *vál* Történelmi hangulat, jelleg.” A francia szótár (Le Petit Robert, 1970) némiképp többet mond, mivel a fémtárgyak felületének vegyi elváltozása mellett (hidrokarbonát lerakódása) a jelentésbe általánosabban belefoglalja régi tárgyak (kövek, márvány) elszíneződését. Mivel úgy találtam, hogy nem maga a „patina” a tapintás tárgya, ezt a megoldást választottam:

„De el ne menjen, Swann úr, amíg végig nem simít a támla bronzdíszén. Érzi, mennyire lágy tapintású?”

A „monture” szónál a Francia–magyar nagyszótárban olvasható első jelentés: „hátsó jászág, hátsasló”, majd hatodikként: „drágakő foglalata”. Következzék a vitatott hely és a két fordítás:

„Par cet amour Swann avait été tellement détaché de tous les intérêts que quand par hasard il retournait dans le monde, en se disant que ses relations, comme une monture élégante qu'elle n'aurait pas d'ailleurs su estimer très exactement, pouvaient lui rendre à lui-même un peu de prix aux yeux d'Odette...”¹¹

„Ez a szerelem annyira elszoktatta Swann az érdekeitől, hogy amikor véletlenül visszatért a szalonéletbe, abban a hitben, hogy nagyvilági társas kapcsolatai – akár egy díszes ékszerfoglalat, amelyet Odette egyébként úgyse tudott volna értékelni – talán az ő értékét is növelni fogják Odette előtt...” (GyA, 340.)

„Ez a szerelem olyannyira elszakította őt minden érdektől, hogy amikor véletlenül újra betette a lábát egy nagyvilági szalonba, mivel arra gondolt, hogy kapcsolatai, mint egy elegáns hátsasló, melyet Odette valójában nem is tudna pontosan felbecsülni, növelik kedvese szemében az értékét...” (HA)

Ebben az esetben – túl azon, hogy a „monture” első számú jelentése „hátsasló” – főleg az szól a magam választása mellett, hogy az „ékszerfoglalat” ellenkezik a mondat értelmével, Odette ugyanis tudná azt értékelni, miután amihez legjobban ért, az éppen az elegancia művészete.

Nem szaporítom a hasonló példák számát, bár akad még belőlük.¹² A szavak fordítása kapcsán inkább annak szentelnék most egy csöppnyi figyelmet, amit a szójáték – vagy tágasabban: a szavakkal való játék – fogalma alá lehet sorolni.

Ilyen például az a szöveghely, ahol a beszélő (Verdurinné) oly módon fejezi ki gyűlöletét a főúri társaság tagjai iránt, hogy válogatott rágalmakat szór rájuk:

„[...] car la femme était toujours ivre et le mari si ignorant qu'il disait collidor pour corridor.”¹³

„[...] az asszony mindig részeg, a férj meg olyan tudatlan, hogy filagóriát mond allegória helyett.” (GyA, 291.)

Gyergyai megoldása hatásos és mulattató. Ellene szól viszont az, hogy messze túllép az eredetin: igaz, hogy a rágalmazó „tudatlan”-nak nevezi áldozatát, de azért csupán enyhe nyelvbotlást tulajdonít neki – egyetlen hang elvételét egyazon szóban (collidor/corridor). Ez azért fontos, mert nem mindegy, hogy szereplőjén keresztül Proust milyen fokú tudatlanságot tekint egyáltalán elképzelhetőnek egy főúri személy kapcsán. Elvettem az olyan megoldást, amilyen a hasonló csengésű szavak felcserélése (ilyen lehetne például: „kaverna/taverna”), és megmaradtam az eredetiben szereplő torzítás típusa mellett: „amporát mond amfora helyett”. Jellemzőnek találok egyébként, hogy amikor Proust két alkalommal az öreg cseléd, Françoise jellemzésére alkalmazza a nyelvbotlást, nagyjából ugyanígy jár el. Françoise egyszer „rokonság”-ról szólván „parenté” helyett „parenthèse”-t mond, másodszer pedig a „begombolkozni” igét használja helytelenül („aboutonnez-vous”, mondja az elbeszélőnek „boutonnez-vous” helyett.) (426, 395.)

Címek, nevek, incipit

■ A végére hagytam a regény címének kérdését. Franciául: *À la recherche du temps perdu*. Valójában egyetlen kérdést vet fel: hogyan fordítsuk a „temps perdu” jelzős szerkezetet? Gyergyai „az eltűnt idő” mellett döntött, és e döntést lehet helyeselni. (Ami előtte áll: „à la recherche”, az nemigen fordítható másként, mint „nyomában”, jöllehet franciául kissé elvontabb, analitikusabb, de hát azt mégsem mondhatjuk, hogy „az eltűnt időt kutatva”. Lehetne esetleg „nyomába szegődve”, nem is hangzik éppen rosszul, de azért egy címnek az áll jobban, ha rövid és frappáns.)

A „perdre” ige jelentése azonban inkább „elvész, elveszít”, semmint „eltűnik”. Amikor amellettt döntöttem, hogy legyen a cím „Az elveszett idő nyomában”, akkor támaszkodhattam tehát a szótári jelentésre. De hivatkozhatom arra is: a regény inkább szól arról, hogy az idő „elveszett”, mint arról, hogy „eltűnt”. A gyermekkor ideje „elvész”, mert az idő új rétegei rakódnak rá, és azok maguk alá temetik az egyre távolodó múlt egész élményvilágát. Ez a világ akár örökre is „elveszhet”, meditál az elbeszélő a regény elején, ha egy szerencsés véletlen folytán – ilyen a nyitány híres „madeleine”-jelenete – a távoli emlék újra fel nem bukkan, és ezzel birtokunkba nem jut újra az „elveszett idő”.

Noha a változtatást indokoltnak látom, a címválasztást nem tekintem kapitális kérdésnek. A Gyergyai választotta cím – a rá való rengeteg hivatkozás révén – része a 20. századi magyar irodalomnak. Ugyanakkor az új cím az új fordítás identitásának jelzése is.

De ezzel még nem értünk a címek okozta gondok végére. Vannak ugyanis belső (kötet)címek. Proust úgy építi fel gyermekora világát, hogy az két „oldalból” áll: az egyik a Swann-, a másik a Guermantes-oldal. A két „oldal” alapvető különbsége abból adódik, hogy a gyermekkori séták vagy a Swann-birtok, vagy a Guermantes-kastély irányába vezettek, és ezek az elbeszélő érzékelése szerint két, merőben elté-

rő világnak feleltek meg. Ezért lett az első kötet címe „Du côté de chez Swann” (kb. „A Swann-oldal felé”, „A Swann-ház irányában”), a harmadiké pedig „Le côté de Guermantes” („A Guermantes-oldal”, „A Guermantes-irány”). A két „oldalnak” ugyanakkor jelképes értelme is van: a zsidó származású Swann nagypolgári szereplő, a Guermantes-ok viszont a nagy múltú arisztokráciát képviselik. A gyermekkori élmény szerint a két világ akkora távolságra esik egymástól, mintha azok soha nem is érintkezhetnének. De már az első kötetben arról értesülünk, hogy Swann, a művelt és elegáns polgár egyben a főúri szalonok megbecsült vendége is, a regény végén pedig az elbeszélőnek abban az elképesztő felfedezésben van része, hogy a két „oldal” között fennálló távolságot az időközben megkötött házasságok eltörölték. Lényeges eleme ez a regény szerkezetét meghatározó írói szemléletnek: az idő mindent eltöröl és mindent újrarendez.

Bármennyire kívánatos volna is visszaadni a világok alakulásának ezt a címekben is kifejeződő játékát, azt hiszem, le kell tennünk arról, hogy magyarul kivihető. Egy címet ugyanis nem ajánlatos sem túlterhelni, sem elszürkíteni. Inkább legyen „Swann”, mint „A Swann-oldal felé”.

Persze van magyarázat arra is, hogy miért működik oly simán a francia változat. A „côté” szó nemcsak általában vett „oldal”-t jelent. Színpadi utasítások visszatérő fordulata, a díszlet leírásánál ugyanis a szerző így jelöli a színpadnak a „ház előtti” és a „ház mögötti” részét („côté cour / côté jardin” „udvar / kert”). Hát ezért van, hogy ami franciául oly természetesen hangzik, arra magyarul nincs jó megoldás.

Az első kötet három részből áll: 1. Combray, 2. Un amour de Swann, 3. Noms de pays: Le nom. Gyergyai így fordítja őket: Combray, Swann szerelme, Helynevek: A név.

Az első a gyermekkori élmények helyszínének neve.

Mi legyen a harmadikkal? A „pays” szó jelentése „ország, vidék”. A következő kötetben játékos permutációval szintén fejezetcímként visszatér: „Noms de pays: Le pays”. Jobbnak találok így: „Vidékek neve: A név”, „Vidékek neve: A vidék”.

Hát a második? „Swann szerelme” nem ugyanaz, mint „Swann egyik szerelme”. Az utóbbit választom.

Súlyánál fogva kerül ide, a nagyobb horderejű választások sorába a regény kezdő mondata. Proust maga is úgy vélte: akkor érezte, hogy hozzáláthat a tervezett mű megírásához, amikor megtalálta a hangját. A regény első mondata így szól:

„Longtemps, je me suis couché de bonne heure.”

Nyolc szó, 10 szótag. Ha szavalja valaki, leginkább így tagolható: „Longtemps / je me suis couché / de bonne heure”: 2/5/3: - - / - - - - - / - - - .

Nem gondolom, hogy Proust tudatosan, szándékosan ezt a ritmikai képletet választotta, ez esetben valóban inkább hiszek az ihletben. Könnyen „szavalható”, szépen artikulált mondat, három üteme kellemesen hullámszerű.

Gyergyainál: „Sokáig korán feküdtem le.”. Négy szó, 9 szótag. 3/2/4. - - - / - - - / - - - - . Túl „prózainak” érzem.

Ami engem leginkább foglalkoztatott, az éppen egyfajta zeneiség megteremtése. Ebben az esetben nem annyira maguk a szavak számítanak – természetesen megőrizve a jelentésbeli egyezést –, mint inkább a mondat lejtése és hangulata.

Munkám kezdetén megtetszett ez a változat, és azt hittem, megőrzöm: „Hosszú időn át már kora este ágyba kerültem.” Hét szó, 15 szótag. 2/3/5/2/3 vagy 5/5/5. - - / - - - / - - - - - / - - - - - / - - - - - / - - - - - . Van ritmusa, de túl hosszú. Jeles író-barátom azt is szóvá tette, hogy nem szerencsés az „ágyba kerültem” fordulat.

Több előzetes változat után ennél maradtam: „Estéknként sokáig korán lefeküdtem”: 12: 3/3//2/4: - - - / - - - / - - // - - - - - /

Van ritmusa, magánhangzói változatosak, ezért muzikális. Könnyen mondható, megjegyezhető. Leginkább talán azért esett rá a választásom, mert hangulatilag közeleink érzem a „longtemps” és az „esténként” hangzását.

Felsorolok néhányat a lehetséges változatok közül:

„sok éven át korán feküdtem ágyba”: 11: 4/5/2.

„évekig korán le kellett feküdnöm”: 11: 3/2/3/3.

„évekig korán kerültem este ágyba”: 12: 5/5/2.

Pro domo

■ Gyergyai Albert érdeme vitathatatlan – ő teremtett először magyar Proust-mondatot, ő vezette be a magyar olvasót az *À la recherche...* világába. A feladat újdonsága azonban akkora volt, hogy engedményeket kellett vállalnia, mindenekelőtt a szöveg-hűség oltárán. Az új fordítás azzal az ambícióval készült, hogy az eredetinek való nagyobb fokú (eszményi esetekben: teljes) megfelelés mellett legyen a szöveg gördülékenyebb, olvashatóbb. Ehhez a fordítónak vállalnia kellett a kockázatot: a magyar mondat ugyanúgy bonyolultabb, nagyobb terhet vállal, mint az eredeti, lehetőleg anélkül, hogy ettől kevésbé lenne érthető és élvezhető. A szakma és az olvasók döntik el, hogy ez mennyire sikerült.

■ JEGYZETEK

1. Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában*. I. Swann. Magvető, Bp. [2006]. Fordította és a jegyzeteket írta Gyergyai Albert. 32. (A továbbiakban: *Az eltűnt idő...*)
2. Marcel Proust: *À la recherche du temps perdu*. Gallimard, Paris, 1964. I. 192. (A továbbiakban: *À la recherche...*); *Az eltűnt idő...*, 223.
3. Descartes: *A módszerről*. Bevezette és magyarázta Tamás Gáspár Miklós. Második kiadás. Kriterion, Kv. 2002. 71.
4. I. m. 229, 234.
5. *À la recherche...* 4.
6. *À la recherche...* 39.
7. *À la recherche...* 274.
8. *À la recherche...* 303.
9. Például: Gyergyai „a kis dallam-foszlány” (250.), máskor „töredék” kifejezéssel illeti azt a zenei részletet, amely franciául „la petite phrase”, „a kis (zenei) mondat”; amikor a gyermek elbeszélő erős érzelmi felindulás hatására felkiált: „Zut!”, nála ez olvasható: „Az isteni!”, nálam: „Az áldóját!”
10. *À la recherche...* 208.
11. *À la recherche...* 309.
12. Ilyen például, hogy Gyergyainál „háziasszony” szerepel (Verdurinné kapcsán többször), nálam ehelyett „a ház asszonya”; „kétszáz lépés”-t fordít „kétszáz láb” helyett (296.), „örvény”-t (320, 360.) „szakadék” helyett. Ezeket az inkább figyelmetlenségből eredő hibákat egy gondos lektor könnyedén kijavíthatta volna, akárcsak az olyan elírást, amilyen „láncolva” (290.) „táncolva” helyett, „operák” (394.) „operált” helyett, vagy helytelen egybeírást: „oly törvényeket is megtudta velük szegetni”, „megfognák kapni”, „megtudja állapítani”, (202, 248, 396.).
13. *À la recherche...* 259.